

ארגון וסמכות ריכוז וביזור

במאמר "קהילות אשכנז באלף השני" (ראה "קהילות אשכנז באלף השני" במדור "על השיח הירוק" כאן באתר) עסקתי ביכולת ההישרדות של העם היהודי בשטח המשתרע בין פורטוגל לפולין ובזמן שבין 850 ל-1850. בין הגורמים המשפיעים על כושר ההישרדות, אשר הבחנתי בהם, בלט במיוחד הביזור (de centuplication) "כמו יבלית" כינתי את היכולת שנבעה ממנו. יבלית הינה צמח שכאשר קוטעים ממנו קטע וזורקים במקום נידח רבים הסיכויים שיצמח שם צמח יבלית חדש הדומה לזה שממנו נלקח. מהיכן רכשנו את היכולת הזו ומתי? ההבדל בין ריכוז וביזור מתמצה בעיקר בתהליך קבלת החלטות ובהמשך נעקוב אחר שנויים שחלו בתהליך הזה לאחר החורבן. במסכת בבא מציעה נט, א מסופר על דיון שעסק בטומאתו של תנור. לנו אין ענין בתנור או בטומאתו, אך ננסה ללמוד ממהלך הדיון על דרך קבלת ההחלטות בגמרא. וכך זה מסופר: אותו יום השיב רבי אלעזר: כל התשובות שבעולם ולא קיבלו המנו. אמר להם: אם הלכה כמותו – חרוב זה יוכיח, נעקוב החרוב ממקומו מאה מאה.... אמרו לו: אין מביאין ראיה מן החרוב. חזר ואמר להם אם הלכה כמותי – אמת המים יוכיחו. חזרו אמת המים לאחוריהם. אמרו לו: אין מביאין ראיה מאמת המים... חזר ואמר להם: אם הלכה כמותי – מן השמים יוכיחו. יצתה בת קול ואמרה: מה לכם אצל רבי אלעזר שהלכה כמותו בכל מקום! עמד רבי יהושוע על רגליו ואמר: לא בשמים היא. מאי "לא בשמים היא"? אמר רבי ירמיה שכבר נתנה תורה בהר סיני, אין אנו משגיחים בבת קול שכבר כתבת בהר סיני בתורה "אחרי רבים להטות"...

זה לא הלך קל ובהמשך מסופר: לקה העולם שלישי בזיתים ושליש בחיטים ושליש בשעורים. מן הסיפור הזה אפשר ללמוד את הדברים הבאים:

- מקור הסמכות "תורה שניתנה בהר סיני"
- מפרשי התורה – החכמים
- אלוהים אינו הפוסק במחלוקת בין חכמים
- הוא גם אינו יכול להסמיך חכם אחד, גדול ככל שיהיה כפוסק "שהלכה כמותו בכל מקום"
- איך מכריעים בחילוקי דעות? אחרי רבי להטות אפשר להבחין בדיון הזה ניצנים של תהליך ביזור שהרי הקובעים הם לא האל גם לא יחיד סמכותי. הקובעים הם החכמים וחכמים יש הרבה וכמעט בכל מקום.

מי נכלל בקבוצת החכמים? באבות דרכי נתן נוסח א מא כתוב: שלושה כתרים הם אלו הן: כתר תורה וכתר כהונה וכתר מלכות. כתר כהונה כיצד... והיתה לזרעו של אהרון כתר מלכות.. אין נותנים לו שנאמר ודויד עבדו נשיא להם לעולם, אבל כתר תורה אינו כן. עמלה של תורה כל הרוצה ליטול יבוא ויטול.

ובכל זאת זה לא הלך להם בקלות וזכור המרד נגד רבן בן גמליאל שהו הורידו חכמים את הנשיא מגדולתו ואותו יום סלקוהו לשומר הפתח וניתנה להם רשות לתלמידים להכנס... מלמד שקודם לכן לא כל אחד יכול היה. שהיה רבן גמליאל מכריז ואומר: כל תלמיד שאין תוכו כברו – לא יכנס... המרד הזה הינו עוד שלב בדמוקרטיזציה של תהליך קבלת ההחלטות.

מי קובע?

חכמים בכל בית דין ובית דין ישנו כמעט בכל עיר או עיירה. אז מה קורה אם בית דין אחד פוסק כך ואחר פוסק אחרת? על כך הגמרא: אמר רב יוסי (תוספתה סנהדרין ז, א ב לאו.. 89) בראשונה לא היו מחלוקות בישראל, אלא בבית דין של שבעים בלשכת הגז... היה נצרך אחד מהן הלכה הולך לבית הדין שבעירו, אין בית דין בעירו הולך לבית הדין הסמוך לעירו. אם שמעו אמרו לו אם לאו הוא ומופלא שבהם, באין לבית הדין שבהר הבית. אם שמעו אמרו להן אם לאו אילו ואילו הולכים לבית הדין הגדול שבלשכת הגזית... נשאלה שאלה, אם שמעו אמרו להן ואם לאו עמודים למנין. ובשפת הניהול של ימינו: בראשונה היה ארגון בעל מבנה הררכי שבו השאלה עולה שלב אחר שלב במעלות הארגון. אם לא נפתרת בנמוך, עולה לגבה ממנו שלב אחרי שלב עד לגבה מכולם שם בית דין אחד המחליט על פי הרוב שזו משמעות "עומדים למנין". ו"בראשונה" זה עד לימיהם של שמאי והלל שחיו בתקופת החורבן (ראה לאו חכמים.. 89). החורבן פגש במרכז והתרופה שאפשרה הישרדות היתה מעבר מאורגן מרכז לארגון מבזר. במסכת עבודה זרה לו, א מתואר דיון שמווה תחילתו של תהליך ביזור. נכתב שם "אין בית דין יכול לבטל דברי בית דין חבירו" ומיד באה הסתייגות "אלא אם גדול ממנו בחכמה ובמנין". מה משתמע מן הפסוק הזה לענייננו?

- המבנה ההיררכי נעלם
- נוצר מבנה שטוח "בית דין" ו"בית דין חבירו"
- עלתה מחדש השאלה במקרה של מחלוקת בין בית דין לבית דין למי פונים? רפורמות גדולות מתחילות לפעמים בקטנות.

במסכת ראש השנה מסופר: יום טוב שחל להיות בשבת במקדש היו תוקעין, אבל לא במדינה. משחרב בית המקדש התקין רבן יוחנן בן זכאי שיהיו תוקעין בכל מקום שיש בו בית דין. זה לא הלך לו קל כפי שמסופר: פעם אחת חל ראש השנה להיות בשבת והיו כל

הערין במתכנסין. אמר להם רבן יוחנן בן זכאי לבני בתירא: נתקע. אמרו לו: נדון – אמר להם נתקע ואחר כך נדון לאחר שתקעו אמרו לו: נדון. אמר להם כבר נשמעה קרן ביבנה ואין מסיבין לאחור לאחר מעשה. קצת מקיוולי, אבל כך זה עבר.

ובתוך בית הדין (או בית המקדש) כיצד פוסקים?

במסכת עבודה זרה ו, ב נדונה סוגיה פרקטית. הנותן צמר לצבע לצבוע לו אדום וצבעו שחור, שחור וצבעו אדם, רבי מאיר אומר: נותן לו דמי צמרו; רבי יהודה אומר: אם השבח יתר על היציאה נותן לו את היציאה ואם היציאה יתרה על השבח נותן לו את השבח. מי נותן כאן למי? על פי הפרוש של שטיינזלץ: לפי רבי מאיר הצבע לבעל הצמר לפי רבי יהודה בעל הצמר הצבוע מוכר או מברר מחירו בשוק ואם השבח (תוספת המחיר) גבוה מן היציאה נותן לו את היציאה ואם היציאה יתירה על השבח נותן לו (לצבע) את השבח. ישנה כאן סוגיה טכנו-כלכלית ושני פתרונות, של כל אחד מהם היגיון כלכלי. שני הפתרונות מוצעים בידי שני חכמים בעלי שם ותלויה ועומדת ביניהם מחלוקת. וכאן באים חכמים ומביאים את ארגז הכלים המשמש בגמרא להכרעה במחלוקת ואלו הם:

- יחיד ורבים, הלכה כרבים
- מחלוקת בין חכמים (מוזכרים בשמותיהם) ולאחריה הלכה סתם (בלי שמות), הלכה כסתם
- המשנה ידו על התחתונה
- אין סדר במשנה

עד לחורבן היה הפולחן מאורגן באופן ריכוזי במבנה ההיררכי. הרומאים כרתו לו את הראש. זו היתה יכולה להיות מכת מוות, אך למרה הפלא הם הסתגלו. הסתגלו לחיות בלי ראש. התרופה היתה ביזור.. מעבר למבנה נטול מרכז, מעין אורגניזם נטול ראש "כמו יבלית". ההסתגלות הזו כללה:

- בקודקוד קבלת החלטות עומד לא אל וגם לא אדם אחד שהוסמך על ידו
- מקור הסמכות היא התורה שניתנה בהר סיני
- מפרשיה החכמים
- קבלת החלטות – אחרי רבים להטות

אלה יצרו פתח לביזור כי חכמים יש כמעט בכל עיר או עיירה. החלטתו של רבן יוחנן בן זכאי כנגד בני בתירא:

- התקין רבן יוחנן בן זכאי שיהיו תוקעין בכל מקום שיש בו בית דין

תלמידי חכמים היו מעין מסדר אבירים בעל סף כניסה גבוה בא המרד נגד רבן גמליאל:

סלקוהו לשומר וניתנה רשות לתלמידים להכנס

נוצר מצב חדש שבו בתי דין שונים נותנים פסיקות שונות באותה שאלה והתרופה שנתנה:

- אין בית דין יכול לבטל דברי בית דין חברו
- אלא אם גדול ממנו בחוכמה ובמנין

ובתוך בית הדין (או בית המדרש) כיצד פוסקים?

- יחיד ורבים, הלכה כרבים
- מחלוקת בין חכמים (מוזכרים בשמותיהם) ולאחריה הלכה סתם (בלי שמות), הלכה כסתם
- המשנה ידו על התחתונה
- אין סדר במשנה

איך הגענו מן הגמרא לקהילות אשכנז באלף השני?

הכיבוש המוסלמי יצר אימפריה אדירה שהשתרעה מפרס ועד לספרד. אמפריה שהמערב ממקום בתחומיה היה הצטיין במיעוט מכשולים פוליטיים וביעילות טכנולוגית יחסית. בתוך האמפריה הזו התקיימו שתי הקהילות הוותיקות ארץ ישראל ובבל ועלתה קהילה חדשה בספרד. בתחומי האמפריה המוסלמית היו היהודים מאורגנים במבנה ריכוזי. במאמרו של בן ששון ("קהל ישראל" עמוד 21) מתואר המבנה הארגוני – חברתי בתקופה הנדונה (מאות 7-12) כמבנה היררכי. היה זה מעין מבנה של פירמידה שקודקודה – ניתן להגדרה הן מבחינה חברתית והן מבחינה גאוגרפית... מן הבחינה הגאוגרפית היו קודקודי הפירמידה נתונים במזרח בשכנות למרכזי החליפות המוסלמית בארץ ישראל ובעירק (בבל) בפריפריה הגאוגרפית שבסמוך לקודקודים היו מצויות הקהילות שהיו כפופות למרכזים... מוסדות ההנהגה המרכזיים ... נקראו ישיבה. הישיבות עסקו בשלושה עניינים: תחיקה, שיפו עליון והנהגה. .. ארבעה ראשים היו לציבור היהודי במזרח שלושה ראשי ישיבות (גאונים) וראש גלות אחד לכל אחד היה איזור אחריות הנתון למרותו... שיטת הנהגה זו היתה מקובלת בכל איזור השלטון המוסלמי חוץ מן המגרב.

באשכנז הסיביה החיצונית היתה שונה. המרחק ממרכזי היהדות בישראל ובבל היה גדול והתנועה ממקום למקום שם לא היתה חופשית ויעילה כבאמפריה המוסלמית.

סוחרים יהודים הוזמנו או באו מיוזמתם למקומות באשכנז. בדרך כלל משפחת סוחרים ומשפחות אחדות נלוות התיישבו במקום מסוים והקימו קהילה. "המהגרים נתקבלו בסבר פנים יפות על ידי השליטים הקרולינגים ואף נתנו להם כתבי זכויות שונים זאת בשל רצונם להגדיל את הסחר בממלכתם" (ראה קהל ישראל עמוד 58). עדות נוספת להגירתן של משפחות בודדות ולהתיישבותן במקומות שונים היא אוכלוסיתן הקטנה של הקהילות השונות. מנקודת הראות היהודית של סוף האלף הראשון, גרמניה היתה ארץ נידחת רחוקה מאוד מן המרכזים היהודיים בישראל ובבל. היהודים שבה חיו בקהילות קטנות ומרוחקות זו מזו (כ-20 קהילות בכל גרמניה). רוב ימי הביניים היתה המערכת השלטונית בגרמניה מבוזרת והיא אוחדה רק במאה ה-19 אלה היו התנאים שאליהם היה צריך הארגון היהודי להתסגל. רוב חכמי אשכנז הראשונים נזקקו לבעית סמכותו של שלטון הקהל (הגוף השולט בקהילה היהודית). תשובותיהם (לשאלות שנשלחו אליהם) מורות על התפתחות... אצל כל חכם מאוחר מחבירו בולטת המגמה לחזק שלטון זה ולבססו. מאחר ובקהילות אשכנז הקטנות היו לעיתים מומחים יותר במסחר מאשר בהלכה היתה שאלה לגבי סמכויות הקהל בקהילה. השאלה נשאלה לרבנו גרשום מאור הגולה וענה: "שאפילו קל שבקלים ונתמנה פרנס על הציבור הוא כאביר שבאבירים. מה שעשו הקהילות גזירתם גזרה ומעשיהם מעשה ואין לשמעון לעבור על גזירתם. השאלות שהוכנו אל רבנו גרשום עוסקות בעיקר במידת סמכותם של פרנסי הקהל בקהילותם אך ברבע השני של המאה ה-11 עלתה בעית היחסים הבין קהילתיים. זכותה של קהילה אחת להתערב בסדרים של חברתה ולאכוף עליה את תקנותיה. השאלות הופנו לחכמי הדור ורשי כקודמותיו העניק לקהל את מלוא סמכויותיו של בית דין, אך הוא הוסיף עליהם. לדעת רשי יש לחסידי עיר מעמד של בית דין חשוב והכרעתם הכרעה גם בדברים שחכמים הצריכו "בית דין חשוב" ואם סתם בית דין ראוי לכך. זכות זו ניתנה לכל "חשובי עיר ועיר" אפילו יש חשובים מהם בקהילה סמוכה. ואפילו יש חשובים מהן בשאר מקומות, אין לנו בית דין של אותו מקום אם כן אין לדבר סוף, שאין לך בית דין שלא יהיה חשוב ממנו בסוף העולם. קביעתו זו שונה לחלוטין מקביעתו של רב שרירא ורב האי בסוגיה זו.

קרוב לוודאי ששני הצדדים פסקו על פי הגמרא וכפי שהראינו בגמרה יש נימוקים לכאן ולכאן וכל אחת פסק את הפסיקה שהתאימה לתנאי הסביבה ששררו במקומו ובזמנו. ועוד דבר עולה מן הכתובים למרבה הפרדוקס את הרפורמה הארגונית שהביאה למעבר מארגון רכוזי לארגון מבוזר הוביל בכל שלב יחיד "גדול בחוכמה" רבן יוחנן בן זכאי הוביל "תוקעין בכל מקום שיש בו בית דין" רבי יהושע עמד על אין משגיחין בבת קול שכבר נתנה תורה בהר סיני. רבנו גרשום מאור הגולה אמר: "אפילו קל שבקלים ונתמנה פרנס על הציבור הריהו כאביר שבאבירים" ורשי שם את כל משקלו על הביזור כאומר: יש לחסידי העיר מעמד של בית דין חשוב... זכות זאת ניתנה לכל תושבי עיר ועיר אפילו יש

חשובים מהם בקהילה סמוכה אבל גם שלבים בהם היתה הרפורמה תוצאה של מהפיכה
למשל המרד כנגד רבן גמליאל שבעקבותיו סילקוהו לשומר בבית המדרש וכל הרוצה
ללמוד נכנס.